

Институт славяноведения РАН

Институт востоковедения
им. А. Е. Крымского НАН Украины

Международный Соломонов университет

Хазарский альманах

Том 16

Москва
2019

УДК 94
X 15

*Издание осуществлено при финансовой поддержке
Российского фонда фундаментальных исследований
(проект № 19-19-00015д, не подлежит продаже)*

Рецензенты:

Е.А. Мельникова, доктор исторических наук

А.А. Турилов, кандидат исторических наук

Хазарский альманах / Ред. кол.: О. Б. Бубенок (глав. ред.),
В. Я. Петрухин (зам. глав. ред.) и др. – М.: Индрик, 2019. – Т. 16. –
264 с.

ISBN 978-5-91674-543-6

DOI: 10.31168/91674-543-6

16 том ежегодника, продолжающий многолетнее сотрудничество украинских и российских исследователей (первый том вышел в 2002 г.), отражает все разнообразие проблематики, связанной с историей хазар; он выходит во время 100-летнего юбилея Национальной академии наук Украины. Том открывают материалы, посвященные вкладу ориенталистов Академии наук Украины в развитие хазароведческих исследований, он включает статьи, касающиеся титулатуры хазар; исследования, освещающие малоизученные страницы арабо-хазарских войн первой трети VIII в.; археологические материалы, посвященные изучению памятников салтовской культуры в степном Подонье, в бассейне Северского Донца и в Крыму. Особый интерес представляют статьи по иудаике, где затронут ряд вопросов, связанных с обстоятельствами появления Киевского письма, а также уделено внимание языковой ситуации внутри общин евреев, проживавших на территории Великого княжества Литовского. В отдельной статье предпринята попытка рассмотреть предысторию и ход военных кампаний монгольской правящей верхушки на просторах Южной и Юго-Западной Руси, а также Южной Польши. Завершает сборник новая рубрика – «Рецензии».

ISBN 978-5-91674-543-6

© Институт славяноведения РАН, 2019
© Коллектив авторов, 2019

Редакционная коллегия:

- О. Б. Бубенок (главный редактор), доктор ист. наук, профессор
(г. Киев)
- В. С. Аксёнов, канд. ист. наук (г. Харьков)
- К. В. Бондарь, канд. филол. наук (г. Тель-Авив, Израиль)
- П. Б. Голден, доктор ист. наук (PhD in History), заслуженный
профессор Ратгерского университета (г. Вест Виндзор, США)
- А. Б. Головки, доктор ист. наук, ст. н. с. (г. Киев)
- Ю. Н. Кочубей, канд. филол. наук, ст. н. с. (г. Киев)
- Т. М. Калинина, канд. ист. наук, ст. н. с. (г. Москва)
- В. В. Майко, доктор ист. наук (г. Симферополь)
- Т. М. Мастюгина, выпускающий редактор (г. Москва)
- В. Я. Петрухин (заместитель главного редактора), доктор ист. наук,
профессор (г. Москва)
- Е. Б. Рашковский, канд. ист. наук (г. Москва)
- С. Б. Сорочан, доктор ист. наук, профессор (г. Харьков)
- А. И. Уткин, доктор ист. наук, профессор (г. Киев)
- В. С. Флёров, канд. ист. наук, ст. н. с. (г. Москва)
- А. А. Хамрай, докт. филол. наук, ст. н. с. (г. Киев)

О. Б. Головка

ПІВДЕННА РУСЬ І ПОЛЬЩА ПІД ЧАС ЗАХІДНОГО ПОХОДУ МОНГОЛІВ ДО ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1239–1241 рр.)

Кінець 30-х – початок 40-х років XIII ст. стали переламною межею, від якої розпочинається нова доба в історії Східної і Центральної Європи. Причини набуття нових ознак у розвитку регіону були викликані факторами зовнішньополітичного характеру, а саме наслідками масштабних вторгнень монгольських військ¹ взимку 1237/38 р.,

¹ В історичній літературі війська величезного Монгольського державного утворення, які прийшли до Східної Європи в 20-х – 30-х роках XIII ст., часто називають «монголо-татарами» або «татаро-монголами». Див., наприклад: [Татаро-монголы..., 1977]. Проте останнім часом чимало науковців висловлюються, можливо через його зв'язок з горезвісним, міфотворчим поняттям «монголо-татарське іго», проти використання цих термінів. Однозначно, що завойовники, які прийшли до Східної Європи в 30-х роках XIII ст., очолювалися представниками монгольського клану Чингізидів, який на той час створив Монгольську державу. Татарами на сході називали інше племінне угруповання, яке на якомусь етапі міжплемінної ворожнечі в Центральній Азії, були противниками монгольських племен (див.: [Кляшторний, 1993, с. 139–147]). Проте в Європі саме монгольських завойовників називали татарами, а в ході кривавих війн середини XIII ст., крім верхівки монгольської держави, власне монголів у створених Чингізидами формуваннях вже майже не було. Тюркомовний склад правлячого стану цих утворень і їх військові сили носили загальне ім'я татар. Тому ми вважаємо за можливе використання дефініцій «монголо-татари» або «татаро-монголи» (перша видається кращою)

спочатку до країн і народів Східної, а через три роки на початку зими та весною 1241 р. до держав Центральної Європи, пов'язаним з цими вторгненнями формуванням в 1242–1243 рр. в нижньому Поволжі монгольського протодержавного утворення.

Назва цієї монгольської політичної структури, яку до 1255 р. очолював хан Бату, в перші роки існування не є чітко визначеною. Досить часто джерела називають її «країною кипчаків», «країною Дешт-і-Кипчак», «Улусом Джучі», «Улусом Бату». В 70-х роках XIII ст. з'явилося найменування «Орда», а назва «Золота Орда», якою досить часто називають монгольське державне утворення в XIII ст., почала насправді поширюватися не раніше XIV ст. [Вернадский, 1997, с. 144–146; Егоров, 1985, с. 151–154; Войтович, 2004, с.9]. Саме існування цього формування, яке на межі 50-х – 60-х роках XIII ст. набуде ознак повноцінною суверенної держави, негативно позначиться на історичній долі переважної частини народів Східної Європи. Цей політичний організм та пов'язані з ним татарські політичні структури протягом десятиліть будуть нести загрозу центральноєвропейським державам – Королівству Угорщина, польським князівствам (з початку XIV ст. – Королівству Польща), Болгарії, тривалий час будуть породжувати страх для багатьох інших народів Західної Європи, Північної Африки, значної частини Азії, яким вдалося зберегти в той час незалежність від монголів.

Західний похід монгольських військ до Східної і Центральної Європи в 1236–1242 рр. фактично складався з низки військових кампаній, серед яких особливо необхідно виділити: а) війну з народами Поволжжя, перш за все з Волзькою Булгарією в 1235–1236 рр.; б) війну з Рязанським, Владимиро-Суздальським і Чернігівським князівствами в грудні 1237 – першій половині весни 1238 рр.; в) військові операції монголів на півдні Русі проти Переяславльського, Чернігівського князівств, по завоюванню Києва весною 1239 – у грудні 1240 рр.; г) вторгнення монгольських військ до Волинської та Галицької земель в грудні 1240 – в січні 1241 рр.; д) бойові дії у Польщі в січні – квітні 1241 р.; е) військову кампанію в Угорщині і на Балканах в 1241 – на початку 1242 рр. Вкрай важливим, але мало дослідженим, є також театр бойових дій монголів проти половців, алан, інших народів Поволжжя, Подоння

для визначення специфічності цієї мілітарно-політичної сили, яка здійснила походи проти народів Східної і Центральної Європи в середині XIII ст.

і Північного Кавказу протягом усього часу перебування монголів у Східній Європі [Бубенок, 2004, с. 36–60].

Попри те, що вивченню всіх цих подій присвячена величезна історіографія, багато аспектів монгольського вторгнення заслуговує на подальший додатковий розгляд і осмислення. В запропонованому нарисі ми розглянемо історію військових дій монгольських військ у Південній Русі і у Польщі в контексті реалізації завойовниками в 1236–1242 рр. плану підкорення країн і народів Східної і Центральної Європи.

Вперше інформацію про монголів, їх військові дії, як вважає Р. Хаутала, населення Європи отримало на початку 20-х років XIII ст. [Хаутала, 2014, с. 71–101]. Як нам здається, на Русі і у Волзькій Болгарії відомості про державу на чолі із Чингізханом почати надходити дещо раніше, оскільки зазначені країни здавна підтримували інтенсивні торговельні стосунки з Хорезмом, який в 1219 р. зазнав жаклих ударів з боку монгольських полчищ. В першій половині 1223 р. відбулися перші дипломатичні контакти південноруських володарів з монголами [Храпачевский, 2018, с. 320–323], а потім сталося зіткнення об'єднаних контингентів половців і Русі з полками монгольських полководців Джебе-нойона і Субедея. Аналіз обставин тієї війни дає підстави вважати, що зазначені полководці тоді виконували наказ Чингізхана на завоювання країн Східної і частково Центральної Європи [Козин, 1941, с. 188–189], проте виявилися не готовими реалізувати намічений монгольським володарем план. Не дивлячись на перемогу над військами південноруських князів і причорноморських половецьких ханів у вирішальній битві на р. Калка 31 травня 1223 р. та повний розгром суперника, Субедей і Джебе-нойон² швидко після того припинили військові дії у Причорномор'ї та у Південній Русі і відійшли на схід. На зворотному шляху вони вступили у боротьбу з волзькими болгарями, але зазнали від них поразки. Джебе було вбито, а Субедея важко поранено, внаслідок чого він втратив око [Греков, Якубовський, 1950, с. 51; Єремєєв, 2008, с. 36–43; Головка, 2015, с. 158–177; Головка, 2016, с. 46–58].

До реалізації плану завоювання Східної і Центральної Європи монгольська верхівка повернулася в середині 30-х років XIII ст. Слід

² Зараз появилася версія щодо загибелі Джебе-нойона ще до часу проведення битви на р. Калці. Див.: [Поу, 2017, с. 698–725].

звернути увагу, що на той час державно-політичне формування монголів істотно відрізнялося від такої ж їх структури початку XIII ст. Монголи на цей час набули величезного військового, політичного і дипломатичного досвіду. У своїх наступних агресивних акціях вони мали можливість опертися на величезний ресурс підкорених країн. В Монгольській імперії працювало достатньо досконале державне управління, система організації якого базувалася на вікових традиціях державного будівництва в країнах Сходу, перш за все Китаю.

Разом з тим, величезна Монгольська імперія на чолі з сином Чингізхана кааном (великим ханом) Угедеем (роки правління: 1229–1240) вже мала в своєму розвитку певні елементи стримування щодо проведення наступних потужних військових кампаній. Серед факторів цього стримування стояли складні питання утримування у покорі вже завойованих країн. Важливим моментом, який заважав консолідації Імперії, стало поступове підсилення улусів – адміністративно-територіальних округів, намісники яких тяжилися центральною владою і прагнули стати одноосібними, незалежними від каана (імператора) володарями [Allsen, 1987, р. 46]. Поділ Монгольської держави на улуси розпочав Чингізхан, який виділив володіння своїм синам Джучі, Угедю і Тулюю. В 1207–1208 рр. Чингізхан надав Джучі підкорені сибірські землі, а згодом Хорезм і землі половців – Дешт-і-Кипчак. Пізніше цьому нащадку великого хана були призначені величезні території Східної і Центральної Європи, які монголи планували завоювати під час майбутніх військових кампаній.

Серйозним негативним чинником, який стояв на заваді у проведенні подальшої експансії, був фактор особистий. З самого початку існування монгольської держави в її житті унікальну роль відіграла особистість Чингізхана. Його смерть в 1227 р. породила проблеми для подальшого нормального функціонування монгольського державного організму, оскільки однозначно лідера такого рівня серед нащадків померлого володаря не було. В останні дні життя Чингізхан мав вирішити питання, хто здатен був успадкувати його владу, але це можна було зробити при умові, що це призначення не призведе до розладу і конфліктів в його численній родині. Державі була потрібна людина, яка могла більш-менш задовольнити і консолідувати найвищу верхівку монголів. Чингізхан зробив вибір. І такою людиною став не потужний полководець Толуй, не здібний організатор і ярий прихильник монгольських традицій Чагатай, а Угедей, комунікабельна, приваблива людина з доволі м'яким характером [Бартольд, 1900,

с. 499–500; Чхао Чху-ченг, 2008, с. 84–85]. Час його правління показав, що він був доволі посереднім (особливо якщо його порівнювати з батьком!) політиком, часто залежним від позиції членів правлячої монгольської родини. В 1228 р. на курултай його учасники, як записано в «Сокровенному сказанні», «підняли на ханство Огодей-хана, якого призначив Чингізхан» [Козин, 1941, с. 191].

В 1235 р.³ в Каракорумі під головуванням Угедея відбувається нове зібрання (курултай) вищої монгольської верхівки, на якому, зокрема, приймається рішення про проведення величезної військової кампанії, метою якої мали б стати розгром і підкорення народів Центральної і Східної Європи [Омаров, 2015, с. 180–192]. Учасники зустрічі монгольської правлячої верхівки, за словами Абдаллаха ібн-Фаздалаха, вирішили тоді «спрямувати переможний меч на голови руських і аських вождів» [Сборник..., 1941, с. 85]. Необхідно зазначити, що питання про продовження активних військових дій проти народів Східної Європи піднімалося на попередньому курултаї 1228–1229 рр. Наприкінці 20-х – в першій половині XIII ст. на східноєвропейських теренах відбулися бойові дії монголів, але для отримання позитивних результатів в цих зіткненнях військам, які представляли лише Улус Джучі і які очолювали внуки Чингізхана і сини Джучі Бату і Орду (сам Джучі помер ще за життя батька приблизно в 1225–1227 р., його вірогідно було отруєно), явно не вистачало сил. Для реалізації програми завоювання народів Заходу рішеннями курултаю 1235 р. були залучені великі військові контингенти і досвідчені полководці з усієї Монгольської імперії.

Зазначимо, що мотивація до участі у майбутньому Західному поході у різних його лідерів була не однаковою. Однозначно, що для них всіх вкрай важливим, спонукальним був момент захоплення військової здобичі. Не останнє значення, що примушувала всіх його учасників серйозно поставитися до військового заходу, були жорстка дисципліна, наказ каана і рішення курултаю. Але у головному моменті військового походу – завоюванні і підкоренні нових народів – чимало монгольських вождів не були зацікавлені, оскільки задовго до курултаю було відомо, що всі завойовані землі опиняться під владою керівника військового заходу внука Чингізхана Бату-хана і мали увійти до складу очолюваного останнім Улусу Джучі [Migdaleev, 2014, р. 22–30].

³ Р. Хаутала вважає, що курултай 1235 р. завершився до кінця червня означеного року. Див.: [Хаутала, 2014, с. 81].

Протягом другої половини 1235 – початку 1236 рр. йшла активна підготовка майбутньої військової кампанії. Крім сина Джучі Бату, якого призначити керівником кампанії, окремими контингентами монгольського війська мали командувати брати Бату – Орду і Шейбан, сини дядьків Бату: Угедея – Гуюк і Кайдан, Чагатая – Бурі і Байдар, Толуя – Мунке (тюркський варіант імені – Менгу).

Під час майбутньої кампанії монгольському війську треба було підкорити чимало суперників, але головними серед них були угруповання половців, Волзька Булгарія, Владимиро-Суздальська земля, південноруське об'єднання князів Данила і Василька Романовичів, державне формування на півдні Польщі на чолі з князем Генріхом II «Побожним» (так звана монархія сілезьких Генріхів) і Королівство Угорщина. Готуючись до виступу на захід, Бату і його оточення прекрасно розуміло складності завдання, яке вони повинні були вирішити. Пам'ятали вони і про результати попередньої виправи Джебейнона і Субедея-баатура до Східної Європи в 1222–1223 рр. (для участі в новому поході останнього як дуже досвідченого воєначальника, який добре знав майбутніх противників і театр військових дій, спеціально відкликали з Китаю).

Говорячи про степових суперників монголів, необхідно зазначити, що на підставі ознайомлення з узагальнюючими і популярними працями складається враження про якусь слабкість половців у боротьбі з монголами, проте така позиція потребує істотного уточнення. Монголи вели з угрупованнями половцями боротьбу постійно протягом багатьох років [Гоман, 2001, с. 83–85], захоплені половці ставали головним поповненням для знекровлених у боях полків Чингізидів, мобільні в степах половецькі загоны могли стати союзниками інших суперників монгольських вождів, чого останні вкрай не бажали допустити.

Зазначимо, що після того, як на курултаї в Каракорумі було прийнято рішення про проведення масштабної військової кампанії на Заході, каан Угедей заявив про своє бажання особисто очолити і взяти участь у поході. Рашід ад-Дін з цього приводу пише: *«Оскільки країни держави ще не були підкорені, а в інших областях діяли шайки бунтівників, він вирішив зайнятися вирішенням цих справ. Кожного з родичів він направив в якусь країну, а сам особисто вирішив направитися в Кипчацький степ»* [Рашід ад-Дін, 1960, с. 35]. Однозначно, що верховний володар монголів не тільки заявив про бажання очолити виправу, а і засвідчив головний напрямок кампанії – боротьбу

проти половців. Але невдовзі хан Мунке переконав свого дядю Угедея відмовитися від такого задуму, пояснивши, що він як верховний володар має займатися іншими, більш важливими справами, а не *«переносити тяготи і труднощі походів»* [Рашид ад-Дин, 1960, с. 35].

Цей виступ, вірогідно, був зроблений на користь того, щоб керівником кампанії був Бату, з яким у Мунке були дружні стосунки. Нагадаємо, що в 1251 р. не тільки Толуїди, а і Джучиди підтримали обрання Мунке великим ханом Монгольської імперії. Тоді, за словами того ж Рашид ад-Діна, Бату заявив: *«З усіх царевичей лише Менгухан (Мунке. – авт.) має талант і здібності, які повинні бути у хана, оскільки він бачить добро і зло в цьому світі, в різних справах вкусив гіркого і солодкого, не один раз ходив проти різних країн на війну і при цьому на відміну від всіх проявив розум і здібності»* [Рашид ад-Дин, 1960, с. 129]. Поряд з цим слід погодитися з думкою науковців, що з позиції тогочасних ідеологічних і політичних уявлень монголів саме хан Угедей був легітимним керівником монгольських військ, які воювали в Східній і Центральній Європі в 1236–1241 рр., а Бату, інші Чингізиди, Субедей були виконавцями волі монгольського володаря під час здійснення військової кампанії [Почекаев, 1960, с. 125–130; Омаров, 2016, с. 53–59].

Досить серйозними суперниками монголів у майбутній війні були Волзька Булгарія і Володимиро-Суздальське князівство. Булгари вели, починаючи з 1223 р., з певними перервами війну з монгольськими полками, часом завдавали суперникам дошкульних поразок. Проте на середину 30-х років XIII ст. Волзька Булгарія і її союзники в Поволжі були виснажені в цих протистояннях. Однозначно, що потенційний союз із сусідньою Владимиро-Суздальською землею міг би допомогти у відсічі агресії, проте володарі зазначеного князівства не знаходили мови не тільки з ісламською Волзькою Булгарією, пов'язаними з нею народами Поволжя (наприклад, з Мордовською землею) [Кузнецов, 2013, с. 70–71; Кузнецов, 2017, с. 802–804], а і сусідніми Рязанським і Чернігівським князівствами. В момент вторгнення монгольських полків до Північно-Східної Русі володар Владимиро-Суздальського князівства Юрій Всеволодович не зумів не тільки об'єднати зусилля у боротьбі з сильним ворогом із сусідніми князівствами, але і організувати належним чином опір власних військових сил противнику.

Складна ситуація була на півдні Русі. Там на момент нападу монголів майже завершилася тривала виснажлива міжкнязівська війна [Горский, 2004, с. 181–188], але велике за розмірами державне

утворення князів Романовичів, що тоді тільки повстало (до Волинського князівства⁴ була приєднана в 1238 р. Галицька земля, а в 1240 р. під контроль Романовичів попав Київ), не було консолідованим, його роздирали протиріччя між різними частинами об'єднання, а тому вряд чи у військовому плані воно було спроможне протистояти нападу сильного ворога.

Аналогічна ситуація була і в сусідній Польщі: на межі 1240/41 рр. більша частина цієї країни (Сілезія, половина Великої Польщі, Краківське князівство) начебто перебувала під владою сина Генріха I «Бородатого» Генріха II «Побожного» (роки правління в Кракові: 1238–1241), проте в Кракові володар залежав від місцевих вельмож на чолі з воєводою Теодором (він взяв собі титул, що був схожий на князівський – «з Божої ласки воєвода краківський»), а у Великій Польщі сильну опозицію Генріху очолював гнезненський архієпископ Пелка, який у протистоянні із світською владою, апелював до римського папи Григорія IX [Historia... 1957, s. 330]. Коли монгольські війська вступили до Польщі, проти них з польських князів воювали лише Генріх II «Побожний» і опольсько-рацибозький князь Мешко (роки князювання: 1230–1246).

З державних формувань, з якими згодом вступають у війну монгольські війська, найбільш потужним у військовому плані було Королівство Угорщина. В літературі під впливом певних свідочств джерел можна прочитати про необізнаність в цій країні про ситуацію, що склалась в Східній Європі після вторгнення сюди монголів, або безпорадність в діях по організації оборони Угорщини короля Бели IV напередодні нападу на цю країну завойовників.

З приводу необізнаності слід відзначити, що угорський королівський двір був добре поінформований про ситуацію у Східній Європі. Інформацію про ситуацію в цьому регіоні угорці отримували як дипломатичними каналами (про підготовку монгольської верхівки напасти на Угорщину інформував Бела IV суздальський князь Юрій Всеволодович), так і від домініканських місіонерів, про що ми розповімо

⁴З моменту перенесення столиці держави Романовичів до міста Холму, що сталося, на наш погляд, після повернення в 1241 р. князя Данила Романовича з еміграції до Польщі, де князь перебував через загрозу монголів, по великому рахунку треба говорити не про Галицько-Волинську державу чи Галицько-Волинське князівство, а про Волинське князівство, до складу якого входила Галицька земля.

нижче. Негативні характеристики відносно безпорадності угорського короля можна прочитати в творах магістра Рогерія і Фоми Сплітського, які докладно розповіли про обставини вторгнення монгольських полчищ на Королівство Угорщина [Rogerii, 1892, р. 554; Фома, 1997, с. 104–108], або в листуванні володарів сусідніх країн.

Зокрема, германський імператор Фрідріх II (роки правління: 1212–1250) писав 3 червня 1241 р. англійському королю Генріху III (роки правління: 1216–1272): «*Quorum rex deses et nimis securus per Tartarorum nuntios et literas requisitus, ut si suam vitam cuperet et suorum, per suam et regni sui deditionem eorum gratiam festinus praeveniret; nec sic perterritus aut edoctus suis vel aliis praestitit documentum, ut ipse et sui se maturius ad eorum protecti praemunirentur incursus (їх король (Бела IV. – авт.) ледачий і надзвичайно безтурботний, у котрого татари вимагали через посланців і листування, щоб він, якщо бажає збереження життя собі і своїм (наближеним. – авт.), терміново почав шукати їх прихильності шляхом передачі себе і свого королівства, проте цим такий наляканий і насторожений, він не подав прикладу ні своїм, ні чужим у тому, щоб разом з підданими почати ретельним образом готуватися до оборони і захисту від набігів)*» [Матузова, 1979, с. 117].

Але при ознайомленні із згаданими і подібними іншими документами варто пам'ятати, що вони писалися людьми, які вкрай негативно ставилися до угорського володаря. Лист Фрідріха II був абсолютно нещирим. Відомо, що Бела IV звертався по допомогу і до нього, і до папи Григорія IX, і до інших європейських володарів, проте ніхто не прийшов на підтримку угорцям. Папу Григорія IX і імператора Фрідріха II тоді перш за все турбував конфлікт, який мав місце між ними. Більш того, австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг, використав катастрофічну для сусідньої Угорщини ситуацію, щоб захопити частину її території [Rogerii, 1892, р. 560–561]. Чеський король Вацлав I, щодо якого поширена думка, що він не встиг взяти участь у битві при Легниці 9 квітня 1241 р., також, як нам здається, не дуже прагнув поспішати на допомогу сусідам – польському князю Генріху «Побожному» і угорському королю Белі IV. На користь такого припущення свідчить повільність просування чеського війська до Легниці на початку квітня 1241 р. [Chrzanowski, 2006, с. 140].

Зазначеним характеристикам бездіяльності і слабкодухості угорського короля суперечать не тільки факти збирання угорським королем війська напередодні вторгнення завойовників, встановлення

союзу Бели IV з половцями хана Котяна, орда якого буда запрошена до Угорщини, укріплення за наказом короля засік на Карпатських перевалах, але і маловідома експедиція угорців і половців до Криму восени 1239 р., щоб не допустити проникнення на півострів монголів [Хаутала, 2015, с. 52]. Можливу небезпеку для себе створення і спільного війська з угорців і половців відчували і керівники монгольської держави. Саме цим пояснюються їх листи до угорського короля Бели IV, які були спрямовані на руйнацію потенційного угорсько-половецького союзу.

Оскільки в цій праці не розглядається історія вторгнення монгольських полків до Угорщини, ми лише зазначимо, що, на жаль для Королівства Угорщина, сподівання його володаря Бели IV на можливу ефективну відсіч монголам не справдилися. Карпатські перевали не стали на заваді проникненню нападникам, війська угорців, які збиралися на початку 1241 р. біля Пешту, виявилися не підготовлені для боротьби з високопрофесійною монгольською армією, а їх керівники – барони – перебували у стані гострого протистояння з угорським королем, в момент, коли завойовники зі сходу появилися на угорських землях, стався конфлікт угорців з половцями хана Котяна (під час нього половецького хана було вбито), а тому замість надійного союзника в особі цих кочівників угорці отримали ще одного ворога [Ледерер, 1953, р. 1–45; Ледерер, 1961, с. 181–202; Palocsi-Horvath, 1975, р. 313–333; Головка, 2017, с. 70–74]. В. Т. Пашуто, оцінюючи дії в той час короля Бели IV, не без підстав писав: «*Не вина, а біда короля, що не здійснився його намір використати половців, яких він, не дивлячись на ханські перестороги, вирішив поселити в Угорщині*» [Пашуто, 1977, с. 211].

Говорячи про характерні ознаки функціонування монгольської військово-політичної структури в Східній Європі⁵, крім чисто військової компоненти, необхідно відзначити налагоджений мобілізаційний механізм, який дозволяв відносно швидко поповнювати воїнами армію, дипломатичні дії, серед яких важливим інструментом було стравлювання між собою майбутніх суперників, блискучу організацію розвідки і системи поштового зв'язку.

⁵ Про історію походу монголів до Східної та Центральної Європи в 1236–1242 рр. див.: [Греков, Якубовский, 1950, с. 201–217; Черепнин, 1997, с. 186–209; Пашуто, 1977, с. 210–227; Каргалов, 1967, с. 67–132; Hauziński, 1997, s. 365–386; Жарко, Мартынюк, 2003, с. 45–74; Храпачевский, 2005, с. 351–392; Золотая..., 2016, с. 89–136; Черкас, 2014, с. 45–113; та ін.]

Середина XIII ст. була піком збирання інформації усіма ворогуючими сторонами. Так збіглося, що активна тогочасна місіонерська діяльність угорських домініканців у Східній Європі, привела їх представників в ареал Верхнього Поволжя саме в момент, коли монгольські війська після розгрому Волзької Булгарії знаходилися в стані готовності, щоб вирушити у похід проти Рязанського і Владимиро-Суздальського князівства. Фактично друга виправа до Поволжя восени 1237 р. керівника місії брата Юліана виявилася «поліфункціональною». Домініканець не добився значних успіхів у своїй пропагандистській діяльності, але зібрав інформацію про ситуацію в Північно-Східній Європі, виконав важливі дипломатичні завдання: передав за дорученням владимиристо-суздальського князя Юрія Всеволодовича лист монголів (вірогідно, від Бату) до Бели IV [Аннинский, 1940, с. 88–89], а також послання до угорського короля самого руського князя, де останній попереджав Бату про те, що головним об'єктом подальших військових дій монголів буде саме Угорщина.

Хронологія підкорення монгольськими військами трьох головних південноруських міст (Переяславль – 3 березня 1239 р., Чернігів – 18 жовтня 1239 р., Київ – 6 грудня 1240 р.) начебто свідчить по певну повільність дій, у порівнянні з подіями вторгнення в Північно-Східну Русь (грудень 1237/8 р. – середина весни 1238 р.), проте ця «повільність» мала свої причини. М. Ф. Котляр пише, що між завершенням військової кампанії в Північно-Східній Русі і початком бойових дій завойовників, спрямованих проти південноруських князівств, пройшло два з половиною роки. Див.: [Котляр, 2002, с. 235]. Проте це не дуже точно. Початок завоювань на півдні слід розглядати з моменту захоплення кочовиками Переяславля, яке сталося 3 березня 1239 р. Отже, інтервал між північною і південною фазою війни Чингізидів на Русі складав менше 10 місяців. В періоді між завершенням походу до Владимирсько-Суздальської землі і штурмом Переяславля, та у періоді між завоюванням Переяславля і підкоренням Чернігова, зайняттям Чернігова і оволодінням Києва війська Бату вели бойові дії в степах Причорномор'я, у Поволжжі і на Північному Кавказі та відновлювали сили для здійснення нового наступу на захід, спочатку на Волинь і Прикарпаття, а потім в Центральну Європу.

Найбільші бойові дії монгольських військ проти половців відбулися в 1238–1239 р. [Вернадский, 1997, с. 59; Бубенок, 2004, с. 57]. Відомо, що половці тоді були розбиті, але повністю не знищені. Саме після цих подій їх хан Котян домовився з угорським королем

Белою IV про надання його підлеглим першого володаря політичного притулку в Угорщині [Rogerii, 1892, р. 549–550]. Восени 1239 р. монголи здійснили вторгнення у південну частину Чернігівської землі. Тут варто відзначити, що головний володар із чернігівського клану Ольговичів Михайло Всеволодович перебував в той час у Києві, а боротьбу з нападниками очолив двоюрідний брат князя Михайла Мстислав Глібович [Ипатьевская..., 1908, стб. 782; Майоров, 2004, с. 129–130].

Після захоплення Чернігова та інших сіверянських міст монгольські війська, як здається, потребували паузи для відновлення сил для продовження бойових дій на Русі, підготовки виступу до Центральної Європи. Як вважає Д. Г. Хрустальов, наприкінці зими 1237 – у першій половині 1238 рр. монголи в численних сутичках втратили більше половини чисельного складу армії, з якою Бату почав похід проти Русі [Хрусталева, 2008, с. 144]. Продовженню військової кампанії загрожували і конфлікти, що виникли в той час у Бату з деякими іншими керівниками монгольського війська, перш за все із сином Угедея Гуюком і сином Чагатая Бурі [Черепнин, 1977, с. 196; Черкас, 2014, с. 68].

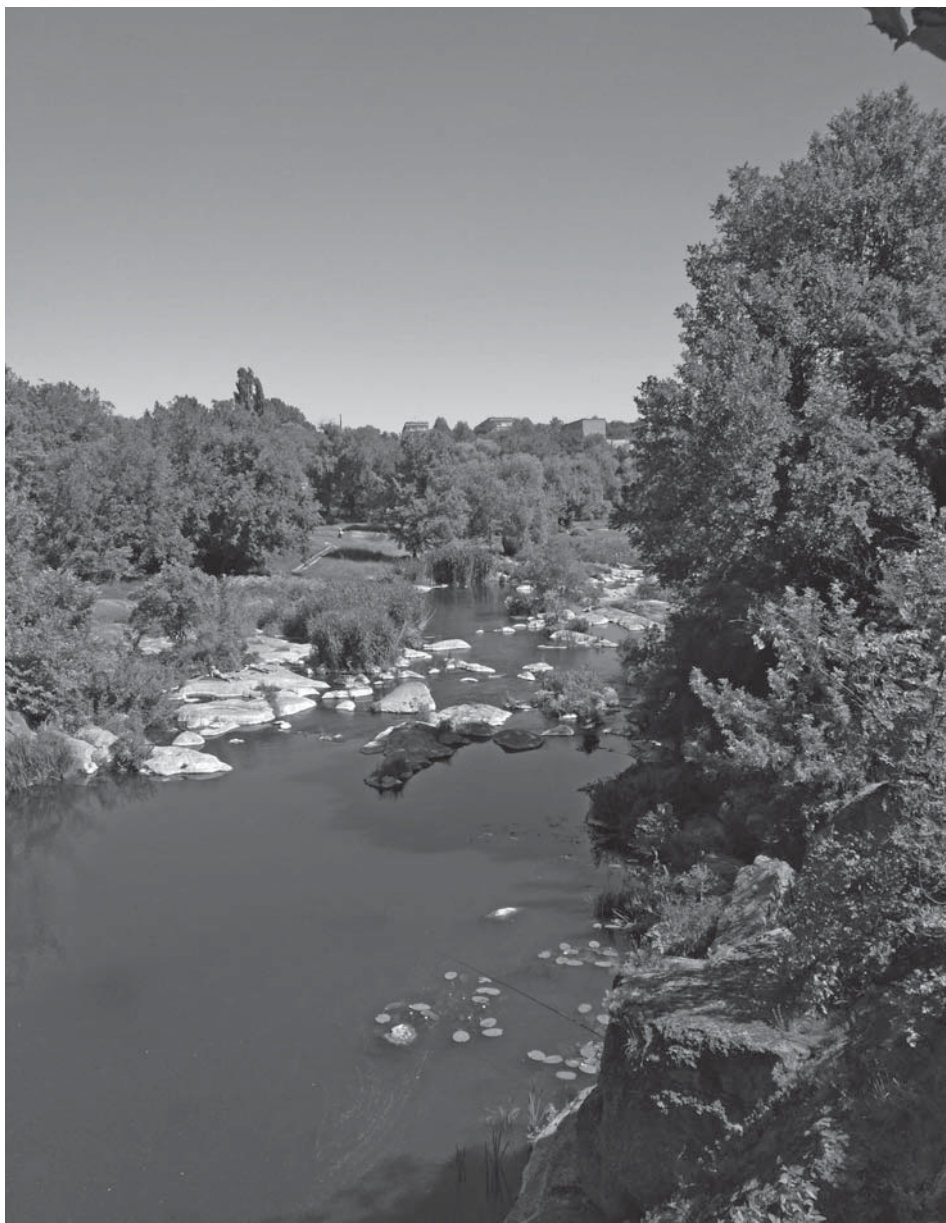
Взимку 1239/40 р. монголи Бату підписали угоду про припинення конфлікту з Мстиславом Глібовичем, Данилом Романовичем і Володимиром Рюриковичем («А оттоле приидоша к Киеву с миром и смирившися с Мьстиславом и с Володимером и с Данилом») [Софийская... 1925, с. 219]. Про це прагнення нападників до паузи у веденні війни та відновлення сил свідчить і епізод із появою монгольського підрозділу на чолі із Менгу під Києвом. Цей контингент підійшов до столиці Русі з лівого, протилежного відносно міста берега Дніпра, де знаходився населений пункт Пісочний (на місці сучасного села Троєщина, яке входить до адміністративного устрою столиці України). Літописець розповідає про враження полководця красою Києва, однак є підстави думати, що Менгу тоді відчув, що у нього не має достатніх сил для взяття міста військовими засобами. Спроби домовитися з киянами і їх тодішнім князем Михайлом Всеволодовичем про здачу Києва не дали результату [Ипатьевская..., 1908, стб. 782]. В ту ж зиму монголи продовжували воювати в Північно-Східній Русі проти Муромського князівства і в Поволжжі проти Муромської землі [Приселков, 1950, с. 321]. Якісь військові дії нападники також тоді продовжували вести проти народів Північного Кавказу.

Протягом першої половини 1240 р. хан Бату, крім продовження бойових дій в землях, де вже відбулися у попередній час військові операції, готував своє військо для захоплення міст Південної Русі (перш за все Києва і Володимира), наступу на країни Центральної Європи. Передбачаючи можливі труднощі у майбутньому штурмі столиці Русі, монголи спочатку влітку 1240 р. переправилися на правий берег Дніпра і воювали у Пороссі проти «чорних клобуків». Говорячи про велику увагу монголів до останніх, варто згадати інформацію персидського автора Рашіда ад-Діна, який, розповідаючи про похід монгольських військ до Південної Русі в 1239–1241 рр., писав, що тоді «царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі и Бучек направились у похід до країни русів і народу чорних шапок (підкреслено нами. – авт.) і за дев'ять днів завоювали велике місто русів, на ім'я Манкерман (Київ)» [Сборник..., 1941, с. 37].

В другій половині літа – на початку осені 1240 р. в Пороссі монгольські нападники знищили міста-фортеці чорних клобуків – торків, берендеїв і печенігів, що створило їм належні умови для подальшої виправи на Київ [Каргалов, 1967, с. 117–120; Черкас, 2014, с. 70–72] (іл. 1).

Після захоплення Києва 6 грудня 1240 р. [Сагайдак, 2009, 192–200] почалося швидке просування монгольських полчищ територією Південної і Південно-Західної Русі. Нападникам вдалося досить швидко підкорити Волинську і Галицьку землі. Сучасник подій – хроніст Рогерій повідомляє, що під кінець грудня до Угорщини приходить повідомлення про завоювання монгольськими військами сусідньої Русі [Rogerii, 1892, р. 552]. Але бої у Південно-Західній Русі продовжувалися і в січні 1241 р. Галицько-волинський літопис розповідає про захоплення монголами Колодяжина, Кам'янця, Володимира, Галича та інших міст [Ипатьевская..., 1908, стб. 786; Каргалов, 1967, с. 125–129]. Про завоювання волинських міст пише і арабський автор Рашід ад-Дін, який особливо відзначає серед них місто Володимир [Сборник, 1941, с. 37]. Необхідно зазначити, що бойові дії з монголами у Південно-Західній Русі, не дивлячись на те, що ряд міст чинив нападникам відчайдушний опір, а кочовикам не вдалося підкорити важливі міста Кременець, Данилів і Холм, тривали порівняно недовго.

Говорячи про причини зміни тактики монголів, які не затримувалися для повного розгрому укріплень Південно-Західної Русі, треба відзначити, що однією з них було прагнення не допустити зміцнення

Іл. 1.

Долина р. Рось. Тут наприкінці літа – на початку осені 1240 р. відбулися запеклі бої «чорних клобуків» з монголами, які їшли до столиці Русі Києва.
Фото автора, червень 2018 р.

оборонних можливостей саме центральноєвропейських країн, перш за все Угорщини. Галицько-волинський літописець розповідає, що під час маршу на Захід колишній воєвода Данила Романовича Дмитро, який очолював у грудні 1240 р. оборону Києва, і якого, як здається, Бату зробив після захоплення у полон своїм радником [Димник, 2014, с. 21], постійно говорив своєму новому володарю про небезпеку у зволіканні для монголів з нападом на Угорщину: «**Аще ли встряпаеши, земля ти есть силна. Сберуть на тя и не пуста тебе в землю свою... Батыи (Бату. – авт.) же послуша свет Дмитрова, иде Угры**» [Ипатьевская..., 1908, стб. 786].

Другою причиною, який примушував Бату саме наприкінці 1240 і в 1241 рр. поспішати з проведенням кампанії, були отримані ним тривожні вісті про важку хворобу монгольського каана Угедея, вірогідна кончина якого могла створити сум'яття серед керівництва монгольської армії і, навіть, зрив у проведенні військової кампанії. Взимку 1240/41 р., вірогідно довідавшись про неспокійну ситуацію в Каракорумі, армію Бату покинули разом із своїми підрозділами Гуюк і Менгу, які повернулися додому. До цього варто додати, що великі втрати монголів у попередній час, необхідність перебування значних сил як гарнізонів для прикриття тилів вимагали чіткого планування організації виправи проти країн Центральної Європи [История татар..., 2009, с. 161].

В літературі можна прочитати про те, що, залишивши в Києві досвідченого воєначальника воєводу Дмитра, Данило Романович прагнув організувати оборону міста на Дніпрі [Крип'якевич, 1999, с. 124; Котляр, 2002, с. 232, 242]. Проте така оцінка є перебільшенням і абсолютно не враховує реальну ситуацію: у тогочасного номінального володаря майже усієї Південної Русі не було ніяких можливостей, щоб організувати хоч якийсь опір завойовникам.

Однозначно, що не має підстав, виходячи з факту, що на півдні Русі нападникам не чинився опір з боку регулярних військових південноруських контингентів, для звинувачування Данила Романовича, а також колишнього чернігівського князя Мстислава Всеволодовича в тому, що вони на початку 1240 р. покинули свої володіння і шукали далеко від дому контактів з володарями Угорщини і Польщі. Саме ці поїздки є свідченням як жахливої ситуації, що склалася на Русі напередодні і під час монгольської навали, так і відчайдушних намагань означених князів знайти хоч якийсь вихід з таких фатальних обставин.

Ще, вірогідно, влітку або на початку осені 1240 р. Данило Романович вирушив до Угорщини, прагне створити союз з угорцями проти кочовиків («...**єхал бяше Данил Угры королеви и еще бяшетъ не слышал прихода поганых Татар на Киев**» [Ипатьевская..., 1908, стб. 787]). Цей союз мав би бути скріплений шлюбом дочки короля Бели IV та старшого сина Данила Лева. Крім того, матримоніальний союз з угорським правлячим домом повинен був гарантувати подальше невтручання угорців у галицькі справи. Проте король відмовив Данилові: «...**и не бы любви межи има**» [Ипатьевская..., 1908, стб. 787]. До речі, ці невдалі перемовини Бели і Данила також стали підставою для звинувачення угорського монарха в політичній короткозорості, проте тодішні реалії абсолютно не дозволяли королю укласти політичну угоду з волинським князем, оскільки це створило б для нього тільки додаткові труднощі.

Аналогічна, як у Данила Романовича, ситуація склалася у пошуках союзників і у колишнього чернігівського князя Михайла Всеволодовича та його сина Ростислава. Після захоплення Чернігова монголами Ростислав зробив спробу посвататися до доньки Бели IV, проте король відмовив розглядати таку пропозицію («**король же не вдасть девкы своен Ростиславу и погна и прочь. Идо-ста Муханл и Ростислав ко ѹеви своему в Ляхы и ко Кондратови (мазовецькому князю Конраду. – авт.)**») [Ипатьевская..., 1908, стб. 783]. Звідси колишні чернігівські князі ходили на Волинь на переговори з Данилом Романовичем, проте після нетривалого перебування на Русі Михайло знову наприкінці 1240 р. «**вежа со сыном своим (Ростиславом. – авт.) во Ляхы Кондратови**» [Ипатьевская..., 1908, стб. 784].

На початку 1241 р. Михайло Всеволодович направився до Сілезії («**иде в землю Воротъславскую (Вроцлавську, тобто в Сілезію. – авт.)**»), де його в місті Середа⁶ пограбували, а також вбили онуку. Потім, як пише літописець, коли «**Татари пришли на вои ко Иньдриховичю (до Сілезії, де знаходився князь Генріх II «Побожного». – авт.), Муханл же воротися назад опять Кондратови**» [Ипатьевская..., 1908, стб. 784]. Існує вірогідний погляд, що Мстислав Всеволодович під час перебування в Сілезії хотів взяти

⁶ Мова в літописній звістці йде про місто Шьрода-Шльонська в Сілезії між Вроцлавом і Ленгицею. Див.: [Майоров, 2015, с. 23; Кроніка..., 2017, s. 327, рг. 685].

участь разом із поляками у бойових діях з монгольськими нападниками. Головними аргументами на користь такого припущення є близькість міста Шьроди до місця майбутньої битви під Легницею і досить швидка поява в цих краях (зразу після прибуття сюди Мстислава Всеволодовича) монгольських військ [Майоров, 2015, с. 23–35; Kronika..., 2017, s. 732, pr. 163].

Мазовецька земля невдовзі надала притулок і Данилу Романовичу з його родиною, де син Конрада Болеслав виділив князю Данилу (вочевидь, узгодивши своє рішення з батьком [Włodarski, 1966, s. 121]) в управління місто Вишгород (сучасне місто Вишоград в Плоцькому повіті Мазовецького воєводства), яке знаходиться приблизно в 40 км від тодішньої столиці Мазовецького князівства Плоцька [Ипатьевская..., 1908, стб. 788]. Контакти Данила Романовича з князями Конрадом і його сином Болеславом є свідомством припинення відносно нетривалого за часом конфлікту між Волинню і Мазовією, що мав місце в 1236–1238 рр.

Зазначимо, що до прибуття до Мазовії Данило відвідав Сандомир («...приде во **Ѕудомирь**») [Ипатьевская..., 1908, стб. 787], який тоді належав Болеславу V «Сором'язливому» і його матері Гремиславі. Це перебування було коротким. В момент прибуття князя Данила до Сандомиру місто, скоріше за все, вже було розорено монголами, а Болеслава там не було. В січня 1241 р., довідавшись про наближення монголів, польський князь разом з матір'ю направилися шукати притулок в Угорщину до короля Бели IV, на доньці якого він був одружений. Пізніше польська князівська родина знайшла притулок у монастирі цистерціанців в Моравії [Annales Silesiani..., 1878, p. 678].

В 1241 – на початку 1242 рр. монгольські раті воювали безпосередньо з військами католицьких країн, а саме з полками володарів Польщі, Угорщини, Чехії та Германії [Hammer-Purgstall, 1840, s. 108–121; Krakowski, 1956, s. 119–153; Labuda, 1959, s. 189–224; Паушто, 1977, с. 210–227; Кадырбаев, 2008, с. 76–82; Urbański, 2007; та ін.]. Необхідно відзначити, що, як і на Русі, у противників монголів в Центральній Європі не було єдності. Внутрішні протиріччя між монархами католицької Європи виявилися більш сильними, ніж бажання об'єднати спільні зусилля для боротьби із страшною небезпекою. В той час головним для найбільш потужніших європейських політиків римського папи Григорія IX та германського імператора Фрідріха II був конфлікт між собою, а не загроза зі сходу.

В січні 1241 р., коли частина монгольських загонів ще воювала в Південно-Західній Русі, стався перший напад на польські землі монголів. Керівництво нападників добре знало про стан справ у Польщі, про систему оборонних споруд, про інфраструктуру шляхів. Після нетривалих розвідувальних рейдів були захоплені Люблін і Завихост, а сама операція тривала не більше двох тижнів. В лютому монгольське військо знову увійшло до Польщі, після короткої облоги взяло Сандомир (13 лютого) і в той же день розбило польські зағони під Турськом. Після цього переможці, захопивши велику здобич і полонених, повернулися на Волинь.

Головна операція монголів у Польщі розпочалася в березні, коли до Південно-Східної Польщі увійшов потужний монгольський контингент на чолі з Байдаром (Пайдаром). Разом з ним тут керував військами нападників старший брат Бату Орду⁷. Головною метою бойових дій монголів у Польщі було прагнення не допустити приєднання поляків до угорців, проти яких Бату зосередив свої головні сили [История татар..., 2009, с. 162]. 18 березня в районі Хмельника військо Орду розбило зағони краківсько-сандомирських рицарів на чолі з воєводами Пакославом «Молодшим» і Владзімежем [Bieniak, 1980, s. 43] і рушило на Краків, який 28 березня, не дивлячись на відчайдушний спротив місцевого населення, був захоплений і спалений. Паралельно інший контингент монголів здійснив рейд до Куявської і Мазовецької земель. 1 квітня нападники підійшли до Вроцлава, проте взяти його не зуміли, а 9 квітня розбили армію великопольських та сілезьких рицарів, яким допомагали невеликі зағони хрестоносців (тамплієрів, іоаннітів та тевтонів) під Легницею. В бою загинув керівник польського війська краківсько-сілезький князь Генріх II «Побожний» [Mularczyk, 1994, s. 116–146]. Чеський король Вацлав I (час правління останнього 15 грудня 1230 – 23 вересня 1253 рр.), який йшов з військом на допомогу полякам, запізнився на марші в один денний перехід і

⁷ Питання про керівництво монгольськими військами під час їх бойових дій у Польщі не є у достатній мірі через лаконічність і суперечність інформації джерел не є достатньо вивченим і ясним. У класичній праці про історію вторгнення монголів до Польщі взимку – весною 1241 р., що була підготовлена в 1959 р. Г. Лябудою, серед керівників монголів названі Байдар і Кайду. Пізніше цей автор писав, що похід монгольських військ до польських земель очолював Орду, якому допомагали Байдар і Кайду [Labuda, 1959, s. 209; Labuda, 1983, s. 216]. В. Хжановський пише, що керівництво двома туменами, що воювали у Польщі, здійснювали Орду і Байдар [Chrzanowski, 2006, s. 96].

Іл. 2.

Костел св. Андрія. Цитадель героїчної оборони Кракова в березні 1241 р., яку монголам не вдалося захопити. Фото автора, жовтень 2017 р.

в битві участі не взяв. В фіналі польської кампанії військо завойовників взяло в облогу місто Рацібож, але підкорити його не змогло. 16 квітня монгольські війська отримали наказ Бату покинути Польщу і направитися на з'єднання з головною армією монголів в Угорщині [Kra-kowski, 1956, s. 119–153; Labuda, s. 189–224; Пашуто, 1977, с. 216–217; Nowacki, 2003, s. 109; Chrzanowski, 2006, s. 91–167; Кадырбаев, 2008, с. 76–82; та ін.]. За припущенням В. Хжановського, монголи покинули Польщу після місячного перепочинку у першій половині травня 1241 р. [Chrzanowski, 2006, s. 175–176].

На завершення викладу сюжету про перебування монгольських військ у Польщі надамо слово людині, яка, на думку науковців [Labuda, 1959, s. 191], була свідком наведених нами жахливих для слов'янської країни подій – автору хронологічно відповідної подіям частини Рочника краківського капітулу: «1241. *Tarthari Cracoviam intrantes ecclesias succedunt, populum sine delectu etatis et sexus interficiunt, milites multos Cracovienses in congressu cum ipsis, maxime ob prede avariciam, que Polonis innata est, sub astu callido occidunt, multa preda secum asportant. Tandem Zlesiam ingressi et cum duce Henrico et suo exercitu congressi, ipsum ducem et de exercitu ipsius neci plurimos addiderunt, et sic multo excidio cedibus atque dampnis Polonis crudeliter illatis, illesi ad propria per Hungariam, totum mundum ex sua crudelitate, gravi horrores percellentes formidine redierunt (1241. Татари, увірвавшись до Кракова, палять церкви і вбивають населення, не звертаючи увагу ні на вік, ні на стать; численних краківських рицарів, через велику любов поляків до багатства, забивають в битві за допомогою хитрих трюків; їх великі багатства увозять з собою. Нарешті, вдершись до Сілезії, зустрілися з князем Генріхом і його військом, самого князя і багатьох з його війська вбили; отже, вимордувавши багатьох в різанині і нанісши Полякам жорстокої шкоди, відправилися до своїх в Угорщину)» [Rocznik kapitulny..., 1872, p. 804].*

Отже, в травні 1241 р. трагічна історія боротьби поляків з монгольським вторгненням завершилася. Знову їм прийшлося зустрітися із ординськими нападниками наприкінці 1259 р., а саме під час походу до південно-східної Польщі війська монгольського полководця Бурундая. Значно більш складною в середині XIII ст. виявилася доля південних земель Русі. Чернігівська, Київська і Переяславльська землі були підкорені монголами. Волинському князівству князів Данила і Василька Романовичів вдалося зберегти тоді свою незалежність, проте Волинь і Прикарпаття з цього часу опинилися в ситуації постійної загрози нападу ординських завойовників.

Джерела та література

- Аннинский С. А.* Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Т. 3. Москва–Ленинград, 1940.
- Бартольд В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть вторая. Исследование. Санкт-Петербург, 1900.
- Бубенок О. Б.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). Киев, 2004.
- Вернадский Г.* Монголы и Русь. Тверь–Москва, 1997.
- Войтович Л. В.* Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004.
- Головка А. Б.* Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу 1222–1223 гг. в процессе формирования Монгольской империи и Pax Mongolica // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. Т. 26. Вып. 1. Ижевск, 2016.
- Головка О. Б.* Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Pax Mongolica // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Т. 25. На пошану професора І. С. Винокура. Кам'янець-Подільський, 2015.
- Головка О. Б.* Східна політика Угорщини в перше десятиліття правління короля Бели IV (1235–1245 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки. Т. 27. До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2017.
- Гоман Ю. А.* Монголо-кипчацька війна першої половини XIII ст. // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей. Київ, 2001.
- Горский А. А.* Русь. От славянского расселения до Московского царства. Москва, 2004.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение. Москва–Ленинград, 1950.
- Димник М.* Даниил Галицкий, Михаил Черниговский и татары: борьба за Галицкую землю в 1239–1245 гг. // Русин. 2014. № 1(35).
- Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1985.
- Єремеев П.* Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Вип. 11. Харків, 2008.
- Жарко С. Б., Мартынюк А. В.* История восточных славян. Монгольское нашествие на Русь. Минск, 2003.

- Золотая Орда в мировой истории. Казань, 2016.
- Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Издание второе. Санкт-Петербург, 1908.
- История татар с древнейших времен в семи томах. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда) в XIII – середина XV в. Казань, 2009.
- Кадырбаев А. Ш. Польша и тюрко-монгольские народы в историческом пространстве // История и современность. 2008. № 1.
- Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития Руси: Древняя Русь и кочевники. Москва, 1967.
- Кляшторный С. Г. Государства татар в Центральной Азии (дочингисова эпоха) // *Mongolica*. К 750-летию «Сокровенного сказания». М., 1993.
- Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIGUՇA TOBՇIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборонок. Москва–Ленинград, 1941.
- Котляр М. Ф. Коментар до літопису // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра. Київ, 2002.
- Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2. Львів, 1999.
- Кузнецов А. А. Конфликты Руси с финно-угорскими племенами (на примере мордвы и еми // Альманах по истории средних веков и раннего нового времени. Вып. 3–4. 2012–2013 г. Нижний Новгород, 2013.
- Кузнецов А. А. Элементы имперской практики во внешней политике Владимирского княжества первой трети XIII в. // Ученые записки Казанского университета. Серия гуманитарные науки. Т. 159. Кн. 4. Казань, 2017.
- Ледерер Э. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие // Международные отношения России до XVII в. Москва, 1961.
- Ледерер Э. Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями // *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1953. № 1–2.
- Майоров О. Оборона Чернігова від монголо-татар в 1239 р. // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. Наукові студії. Київ, 2004.
- Майоров А. В. Михаил Черниговский в Силезии и битва под Легницей // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2015. № 2(60).
- Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII в. Тексты, перевод, комментарии. Москва, 1979.
- Омаров С. М. Великий монгольський курултай 1235 року в контексті політичного становлення Рах *Mongolica* // Хазарский альманах. Вып. 13. Москва, 2015.

- Омаров С. М. Можно ли считать Батыя руководителем западной кампании монгольских войск 1235–1242? // Европа в средние века и Раннее новое время. Общество. Власть. Культура. Ижевск, 2016.
- Пашуто В. Т. Монгольский поход в глубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. 2-е изд. М., 1977.
- Поу С. Последняя кампания и смерть Джебе-нойона // Золотоордынское обозрение. Т. 5. № 4. 2017.
- Почекаев Р. Батый. Хан, который не был ханом. М.–СПб., 2006.
- Приселков М. Д. Троицкая летопись. Москва–Ленинград, 1950.
- Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. 2 / Пер. с перс. Ю. П. Верховского. Москва–Ленинград, 1960.
- Сагайдак М. А. До питання про штурм Києва військами хана Батия у 1240 р. // Хазарський альманах. Вып. 6. Киев–Харьков, 2009.
- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Подг. В. Г. Тизенгаузен. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва–Ленинград, 1941.
- Софийская первая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 5. Изд. 2-е. Ленинград, 1925.
- Татаро-монголы в Азии и Европе / Под ред. С. Л. Тихвинского. 2-е изд. М., 1977.
- Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / Пер. О. А. Акимовой. М., 1997.
- Хаутала Р. Ранние венгерские сведения о западном походе монголов // *Ros-sica antiqua*. 2014. № 2.
- Хаутала Р. От «Давида царя Индий» до «ненависного племса сатаны». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. Казань, 2015.
- Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. М., 2005.
- Храпачевский Р. П. Первые столкновения Руси с практикой монгольской «дипломатии» // Восточная Европа в древности и средневековье. XXX Юбилейные чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 17–20 апреля 2018. М., 2018.
- Хрусталева Д. Г. Русь: От нашествия до ига. 30-е – 40-е гг. XIII в. Второе издание, исправленное и дополненное. СПб., 2008.
- Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси // Татаро-монголы в Азии и Европе. 2-е изд. М., 1977.
- Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучі: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014.
- Чхао Чху-ченг. Распад Монгольской империи. Казань, 2008.
- Allsen T. Mongol imperialism. The policies of the grand qan Mönke in China, Russia, and islamic lands, 1251–1259. Berceley–Los Angeles–London, 1987.

- Bieniak J.* Pakosław Młodszy h. Awdaniec // Polski Słownik Biograficzny. T. 25. Kraków, 1980.
- Annales Silesiani compilati.* Oprac. M. Błazowski // Monumenta Poloniae Historica. T. 3. Lwów, 1878.
- Chrzanowski W.* Wojna tatarska. Najazd mongolski na Polskę 1241 r. Kraków, 2006.
- Hammer-Purgstall J.* Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Pest, 1840.
- Hauziński J.* Europa Środkowa i Polska w historiografii epoki podbojów mongolskich // Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997.
- Historia Polski. – T. I do roku 1764. Cz. I do połowy XV w. / Pod red. H. Łowmiańskiego. Warszawa, 1957.
- Krakowski C.* Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku. Warszawa, 1956.
- Kronika Halicko-Wołyńska. Kronika Romanowiczów. Tłumaczenie, wstęp i komentarze Dariusz Dąbrowski i Adrian Jusupović. Kraków–Warszawa, 2017.
- Labuda G.* Wojna z Tatarami w roku 1241 // Przegląd historyczny. 1959. № 2.
- Labuda G.* Zaginiona kronika w Rocznikach Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. Poznań, 1983.
- Migdaleev I. M.* Kurultai of 1235. Question of expansion of the Ulus of Jochi // Золотоордынское обозрение. 2014. № 3.
- Mularczyk J.* Od Bolesława Chrobrego do Bolesława Rogatki. Studia polemiczne. Wrocław, 1994.
- Nowacki B.* Przemysł I syn Władysława Odonica, książę wielkopolski 1220/1221–1257. Poznań, 2003.
- Palocsi-Horvath A.* L'immigration et l'établissement de Comans en Hongrie Hungaricae // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. T. 29. Budapest, 1975.
- Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica. T. 2. Lwów, 1872.
- Rogerii* im Miserabile Carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta / Ed. L. de Heinemann // Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum. T. 29. Hannoverae, 1892.
- Urbański R.* Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich. Warszawa, 2007.
- Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. Warszawa, 1966.

О. Б. Головка

Південна Русь і Польща під час західного походу монголів до Центрально-Східної Європи (1239–1241 рр.)

Резюме

Процес виникнення в XIII ст. трансконтинентальної Монгольської імперії, формування унікальної цивілізаційної спільноти – Рах Mongolica (Монгольський світ) – потребує комплексного синтетичного аналізу економічних, суспільно-політичних, військових, духовно-культурних явищ розвитку населення багатьох країн майже всієї Азії, Східної і Центральної Європи. В запропонованій статті зроблена спроба розглянути передисторію і хід військових кампаній монгольської правлячої верхівки на теренах Південної і Південно-Західної Русі, Південної Польщі. Автором показано місце цих кампаній у загальній історії Західного походу монгольських військ кінця 30-х – початку 40-х років XIII ст.

Ключові слова: Монгольський світ, західний похід, Південна Русь, Польща, військові кампанії.

А. Б. Головка

Южная Русь и Польша во время западного похода монголов в Центрально-Восточную Европу (1239–1241 гг.)

Резюме

Процесс возникновения в XIII в. трансконтинентальной Монгольской империи, формирования уникального цивилизационного объединения – Рах Mongolica (Монгольский мир) – требует комплексного синтетичного анализа экономических, общественно-политических, военных, духовно-культурных явлений развития многих стран почти всей Азии, Восточной и Центральной Европы. В предложенной статье сделана попытка рассмотреть предысторию и ход военных кампаний монгольской правящей верхушки на просторах Южной и Юго-Западной Руси, Южной Польши. Автором показано место этих кампаний в общей истории Западного похода монгольских войск в конце 30-х – начале 40-х гг. XIII в.

Ключевые слова: Монгольский мир, западный поход, Южная Русь, Польша, военные кампании.

A. B. Golovko
**Southern Rus' and Poland during the Western Campaign
of the Mongols
to Central-Eastern Europe (1239–1241)**

Summary

The process of appearance of transcontinental Mongolian empire, the formation of a unique civilizational union – Pax Mongolica (Mongolian world) in the 13th century needs the complex synthetic analysis of economic, socio-political, military, spiritual and cultural phenomena of development of many countries in almost while Asia, Eastern and Central Europe. The proposed article makes an attempt to examine the prehistory and the course of military campaigns of the Mongolian ruling elite in the lands of Southern and South-Western Rus', Southern Poland. The author shows the place of these campaigns in the general history of the Western campaign of the Mongolian troops in the late 30s – early 40s of the 13th century.

Keywords: Pax Mongolica, Western campaign, Southern Rus', Poland, military raids.

СОДЕРЖАНИЕ

От редколлегии	4
<i>I. К 100-летию Национальной академии наук Украины</i>	9
Бубенок О. Б. ВКЛАД ОРИЕНТАЛИСТОВ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ В РАЗВИТИЕ ХАЗАРОВЕДЕНИЯ	9
<i>II. Статьи и публикации</i>	29
Аксенов В. С., Колода В. В. САЛТОВСКИЙ ПОМИНАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС ВОИНА-ВСАДНИКА ИЗ СТАРОЙ ПОКРОВКИ В ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ	29
Бондарь К. В. СТАРОБЕЛОРУССКИЕ И СТАРОУКРАИНСКИЕ ЧЕРТЫ В ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ПЕРЕВОДАХ С ДРЕВНЕЕВРЕЙСКОГО	51
Головко О. Б. ПІВДЕННА РУСЬ І ПОЛЬЩА ПІД ЧАС ЗАХІДНОГО ПОХОДУ МОНГОЛІВ ДО ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (1239–1241 РР.)	63

Калинина Т. М. ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ СВЕДЕНИЯ ИСТОЧНИКОВ О РАЗГРОМЕ ХАЗАРАМИ ВОЙСК АЛ-ДЖАРРАХА	89
Майко В. В. К ВОПРОСУ О СУЩЕСТВОВАНИИ КРЫМСКОГО РУНИЧЕСКОГО АЛФАВИТА. ИСТОЧНИКОВАЯ БАЗА	101
Торпусман А. ВОКРУГ «КИЕВСКОГО ПИСЬМА». К 35-ЛЕТИЮ ОПУБЛИКОВАНИЯ ДОКУМЕНТА. ПОЛЕМИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ.....	117
Федосеев Н. Ф., Пономарев Л. Ю. ЖИЛЫЕ И ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ КОМПЛЕКСЫ «ХАЗАРСКОГО» ВРЕМЕНИ НА АНТИЧНЫХ НЕКРОПОЛЯХ КЕРЧЕНСКОГО ПОЛУОСТРОВА.....	153
Флёров В. С. ПРОБЛЕМЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ПЛАНА ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЦИМЛЯНСКОГО ГОРОДИЩА ПО РАСКОПКАМ 2006–2010, 2017 ГГ.	203
Golden P. B. KHAZARICA II: NOTES ON THE OLD TURKIC TITLE ELTĀVĀR/*[H]ELITVĀR IN KHAZARIA	227
III. Рецензии	254
Добычина А. С. РЕЦЕНЗИЯ НА: СТЕПАНОВ ЦВ. РЕЛИГИИ В ЕЗИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ. ИСТОРИОГРАФСКИ ПОДХОДИ (1980–2015 ГГ.). – СОФИЯ, 2017. – 257 С.	254